

самореалізації поза державними структурами.

Проте не можна казати, що суспільство і держава взаємоізолювані. Вони навпаки існують взаємозалежно і доповнюють одне одного. Навпаки громадянське суспільство сприяє виникненню, накопиченню та розповсюдженню громадських ініціатив, котрі живлять, підтримують і, звісно, коригують діяльність апарату держави, державного організму.

Важливим є те, що у процесі становлення громадянського суспільства і його розвитку укорінюються демократичні засади та правові норми в усіх сферах суспільного життя. Тому правильною буде теза про те, що громадянське суспільство і правова держава є двома взаємозалежними та взаємодоповнюючими частинами єдиного цілого і виражають міру демократизації політичного життя та політичної системи як її інституційно-правового механізму.

Джерела і література:

1. Бебик В. М. Політологія для політика і громадянина: [Монографія]. - К.: МАУП, 2003.
2. Гасць В. Державність України. На шляху до громадянського суспільства // Віче. - 1994. № 5. - С. 16.
3. Кириченко С.О. Громадянське суспільство і правова держава. - К.: Логос, 1999.
4. Кириченко С.О. Шляхи формування громадянського суспільства і правової держави. - К.: Логос, 1999.
5. Перехідні суспільства. Зміни радикальні чи поступові? // Віче, -1995 - № 2.

Володимир Шевченко

ЧЕРНІГІВЩИНА В СИСТЕМІ УКРАЇНСЬКОГО ЗЕМЕЛЬНОГО РИНКУ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX - XX ст.

Скасування кріпосного права на українських землях, які входили тоді до складу Російської імперії, відкрило їм шлях для бурхливого економічного розвитку, заснованого на законах ринку. Найінтенсивніше такі зміни відбувалися у промисловості й торгівлі. Значно повільніше - в обтяженому залишками кріпосництва аграрному секторі. У ході тривалих наукових дискусій провідних радянських вчених, підсумки яких підбив академік М.М. Дружинін, 80-ті роки XIX століття визнано було часом остаточного утвердження буржуазних відносин у сільському господарстві¹. Приблизно в цей же період відбувається інтенсивне формування як загальноросійського, так і українського земельного ринку. Реформа 1861 року порушила одвічну становість феодального землеволодіння. У результаті перерозподілу земельного фонду України (S=48,1 млн. га, або 44,1 млн. дес.) у першій половині 60-х років XIX ст. у руках українського селянства опинилося 20,1 дес. (45,7%) землі. Ще 20,6 млн. десятин залишилося у власності дворян (46,6%). Нарешті 3,4 млн. дес. продовжувало належати церкві та державі (7,7%)². Надалі, впродовж усього післяреформеного періоду, в Україні, як і в решті районів Російської імперії, відбувалося методичне скорочення дворянського землеволодіння з одночасним переходом землі до рук інших власників, в тому числі й різночинців. Причому традиційні внутріштанові форми земельних переходів (успадкування, заповіт, дарування тощо) дедалі більше поступалися іншим формам - ринковим. Такими були, зокрема, купівля-продаж та продаж з публічного торгу. Їхні провідні позиції при земельних переходах щороку міцніли по мірі утвердження на селі товарно-грошових відносин і розширення українського земельного ринку. А що це було справді так, переконують дані про товаризацію землі у другій половині XIX ст. Вони засвідчують, що коли у 1863 - 1880 рр. у ринковий обіг в Україні надійшло майже 12 млн. десятин землі, то в наступні 1881 - 1900 рр. - вже понад 16,7 млн. дес.³ З перетворенням у товар усе більшої кількості землі розширювався й український

земельний ринок. Важливою його складовою була і Чернігівська губернія, здавна відома аграрним ухилом своєї економіки. У післяреформений період її земля все ще продовжувала тривалий час залишатися не лише мірилом достатку, але і гарантією соціальної значущості її господарів. Не дивно, що поземельні відносини завжди перебували в центрі уваги дослідників і загалом досить широко представлені як у загальних працях⁴, так і на краєзнавчому рівні⁵. Віддаючи належне науковим здобуткам попередніх авторів, мусимо зазначити, що проблема земельного ринку в абсолютній більшості праць майже не розкрита. Як правило, основна увага дослідників була зосереджена переважно на констатації змін, які відбувалися у землеволодінні окремих категорій земельних власників у той чи інший історичний період. При цьому фактично поза увагою більшості авторів залишалася внутрішня динаміка цього процесу, без якої висвітлення еволюції земельного ринку практично неможливе. Причин такого становища, на нашу думку, є кілька. Найголовніші з них - це: класовий підхід до вивчення проблеми і характер джерельної бази. У першому випадку мається на увазі радянська історіографія аграрної історії, представники якої були повністю залежні від «єдиновірної» і «непомилної» марксистсько-ленінської методології історичних досліджень. З огляду на це головним завданням радянської історико-економічної науки було підведення відповідного соціально-економічного фундаменту під політичну боротьбу антагоністичних класів як головну рушійну силу суспільного прогресу. Тому при вивченні поземельних відносин цілком достатньо було констатувати даних про землеволодіння переважно у селян і поміщиків, щоб довести об'єктивну закономірність класового антагонізму між ними як неодмінну передумову буржуазно-демократичної або соціалістичної революції. Набагато важливішою є друга з названих вище причин, а саме - характер джерельної бази. Як правило, для характеристики стану землеволодіння більшість дослідників брала за основу земельні переписи 1877 - 1878, 1887 і особливо 1905 років, матеріали яких оприлюднені у багатотомних виданнях Центрального статистичного комітету Міністерства внутрішніх справ (ЦСК МВС)⁶. А саме ці видання й містять головним чином констатуючий матеріал та його порівняльну характеристику. Між тим, поза увагою дослідників до цього часу залишається таке по-своєму унікальне видання, яким є підготовлені й видані Департаментом окладних зборів Міністерства фінансів (ДОЗ МФ) «Матеріали по статистике землевладения в России» (випуск I - XXV - СПб., 1896 - 1917). У них відображено рух земельної власності з 1863 по 1910 рік і динаміку землеволодіння по 47 губерніях Європейської Росії за 1893 - 1910 роки. Відзначимо важкодоступність цього видання: повністю всі його 25 випусків зберігаються лише у бібліотеках та центральних архівах Москви й Санкт-Петербурга. В Україні воно представлено лише частково у бібліотеках Київського та Харківського університетів. Однак при всіх складнощах роботи з ним слід визнати, що без цих статистичних матеріалів ґрунтовно вивчити еволюцію українського земельного ринку практично неможливо. Зазначимо, що частково така робота щодо українських губерній (опрацьовано п'ять останніх випусків серії⁷) вже проведена автором цих рядків. Спираючись на її наслідки, в даному повідомленні зроблено спробу висвітлити роль Чернігівської губернії як невід'ємної складової українського земельного ринку другої половини XIX - початку XX століття.

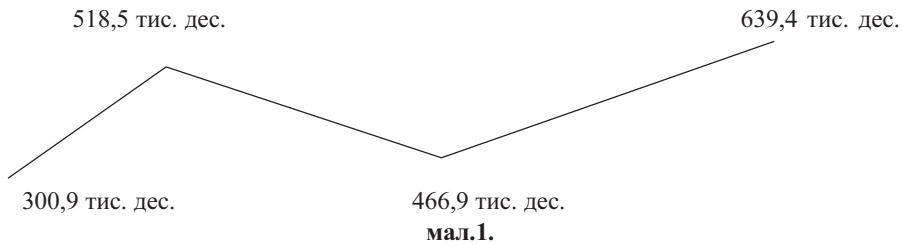
Своїми витоками український земельний ринок сягає в першу половину 60-х років XIX ст., коли в ході реалізації законодавчих актів реформи 1861 року відбувся перший серйозний перерозподіл земельної власності. Важливою складовою його стала і Чернігівська губернія. Тоді, в ході звільнення, колишні поміщицькі селяни отримали тут, за уточненими даними, понад 759 тисяч десятин поміщицької землі у вигляді повних (викупних) і неповних (дарчих) наділів⁸. Її, цієї землі, могло у селян зібратися й більше. Адже ще до реформи кріпосні селяни іноді купували собі земельні ділянки. Однак, за існуючим тоді правилом, куплена ними земля мусила бути записаною на ім'я поміщика, якому ці селяни належали⁹. До чого це привело

під час скасування кріпосного права, красномовно засвідчує історія селян с. Володькової Дівичі Ніжинського повіту Чернігівської губернії. В ході наділення їх землею дівичани звернулися до поміщика М. Голіцина з проханням виділити їм дарчі наділи і землю, куплену ними до реформи. Однак при перевірці купчих документів вони виявились юридично недійсними¹⁰. Нерідко селяни відмовлялися від додаткових наділів через неспроможність оплачувати їх. Так, із 197 ревських душ селянської громади с. Велика Кошелівка Ніжинського повіту лише 20 погодились на додаткові наділи, всього 32 десятини, за які мусили сплатити загалом 51 крб. 20 коп.¹¹. Решта скористалася своїм правом відмовитись від такого. Причиною відмов, треба сказати досить частих, скоріше за все була можливість вигідної оренди поміщицької землі, якою селяни Чернігівщини масово й залюбки користувались. Отже, землеволодіння колишніх поміщицьких селян становило відразу після реформи 1861 року, як зазначалося вище, трохи більше 759 тисяч десятин. Ще майже 458 тисяч десятин належало козакам - поширеному тут привілейованому прошарку сільського населення¹². Отож відзначимо відразу: за неповними даними, земельна власність сільських обивателів губернії становила в середині 60-х років XIX століття трохи більше 1217 тис. дес. Надалі перехід землі від одних власників до інших відбувався головним чином шляхом її купівлі-продажу. Для характеристики цього процесу скористаємося інформацією відомого економіста В.В.Святловського¹³. В узагальненому вигляді вона відображає еволюцію земельного ринку на Чернігівщині за 1863 - 1902 рр. (див. таблицю 1). Її дані засвідчують, що протягом вказаного періоду в межах Чернігівської губернії загалом були укладені понад 74 тисячі угод про купівлю-продаж землі. За цей час тут надійшло у ринковий обіг понад 1,9 млн. десятин землі на суму 98,5 млн. карбованців. Таблиця 1 засвідчує також неухильне зростання кількості угод про купівлю-продаж землі у кожне наступне десятиріччя. Таким же чином зростали загальна вартість землі, яка надходила у ринковий обіг, вартість землі,

**Таблиця 1. Динаміка землеволодіння на Чернігівщині у 1863 - 1902 рр.
(у тисячах десятин)**

Виміри \ Роки	1864 - 1872	1873 - 1882	1883- 1892	1893- 1902	1863- 1902
1	2	3	4	5	6
Кількість угод про купівлю-продаж землі.....	8255	15140	21424	29207	74026
Надійшло землі у ринковий обіг.....	300,9	518,5	466,9	639,4	1925,7
Вартість землі, що надійшла на ринки (млн. крб.)	6,6	15,1	24,9	51,9	98,5
У середньому на 1 угоду припадає:					
Десятин.....	36,4	34,3	21,8	21,9	26,0
Карбованців.....	794	998	1162	1777	1330
Середні ціни за 1-у десятину землі (крб.).....	25,4	25,1	53,3	81,5	51,1

проданої чи купленої, в середньому за 1 угоду, а також середня ціна однієї десятини. Все це незаперечно доводить інтенсивний характер еволюції земельного ринку на Чернігівщині. Що ж до площі землі, яка надходила на ринок, то її еволюція відбувалася хвилеподібно. Як засвідчує мал. 1, пік її еволюції припадає на друге

мал.1.

(1873 - 82) і четверте (1893 - 02) десятиріччя. Це не випадково. Адже саме на ці періоди припадають серйозні кризові явища в економічному та суспільно-політичному житті Російської імперії. Так, 70-і й початок 80-х років XIX ст. позначилися для неї як серйозною аграрною кризою, так і черговою кризою самодержавства (в радянській історичній літературі її названо «другою революційною ситуацією»), яка завершилась убивством імператора Олександра II. Те ж саме можна сказати й про рубіж XIX - XX століть, коли в умовах назрівання революції імперія потрапила ще й у лещата світової економічної кризи. Все це не могло не позначитись на еволюції українського земельного ринку. В тому числі й у межах Чернігівської губернії. Повертаючись до таблиці 1, відзначимо різке скорочення кількості проданої або купленої землі, яка припадає в середньому на одну ринкову угоду (34,3 дес. у 1873 - 82 рр. і 21,8 дес. у 1883 - 92 рр.). Ця обставина тісно пов'язана з ліквідацією на початку 80-х років XIX ст. тимчасовозобов'язаного стану колишніх поміщицьких селян і остаточним переведенням їх на викуп. Отримавши юридичну та економічну свободу, такі селяни об'єктивно були втягнуті в орбіту земельного ринку. Враховуючи масові переселення чернігівського селянства саме в цей період та їхні міграції у міста, на фабрики і заводи, можна говорити про активний розпродаж їхніх наділів, як правило, невеликих за площею. Активізується й купівля селянами земельних ділянок, теж переважно дрібних, через суттєве погіршення умов земельної оренди. Іншими словами, зменшення середньої площі землі, яка припадає на одну ринкову угоду, пояснюється різким збільшенням кількості саме дрібних ринкових угод, що зменшило й відповідні середні показники. До того ж у перші післяреформені десятиліття селяни були не дуже активними на земельному ринку, віддаючи перевагу значно вигіднішим для них орендним угодам. Адже у 60 - 70-і рр. XIX ст. середні орендні ціни на землю в межах Чернігівської губернії коливались від 1,75 до 5,0 крб. за десятину¹⁴, тоді як купівельна ціна землі неухильно зростала. Якщо у 1863 - 1868 рр. її середні показники становили 12,3 крб. за десятину, то у 1878 - 1882 рр. - вже 31,6 крб.¹⁵ Не випадковим є той факт, що Ніжинський окружний суд на вимогу сенатора О.Половцова від 9.03.1881 р. надати йому дані для ревізії про: а) купівлю-продаж і б) оренду землі селянами і у селян¹⁶, виконав її лише щодо орендних відносин. Очевидно, відповідних даних про купівлю-продаж землі чиновники окружного суду просто не знайшли. Натомість у селянській оренді в цей же час перебувало в межах Чернігівської губернії загалом не менше 204 тис. десятин землі¹⁷. Щоправда, це аж ніяк не означає, що селяни, козаки та інші сільські обивателі Чернігівщини тоді взагалі не купували землю. Однак робилося це нерідко в обхід закону. Так, нотаріус Борзенського повіту В.Суворов сповіщав у Ніжинський окружний суд про те, що через юридичну недосконалість і обтяжливість тогочасних купівельних операцій досить поширеною була так звана «фіктивна оренда». Це означало, що земля, віддана в оренду на 10 - 12 років, зрештою переходила у власність орендаря «за давністю володіння»¹⁸, а орендна ціна водночас була і її купівельною ціною. Отже, довгострокова оренда землі була ні чим іншим, як прихованою купівельною угодою. За нашими підрахунками, інформація, надіслана з Ніжина О. Половцову за 1874 - 1880 рр. по Ніжинському, Борзенському, Глухівському, Конотопському, Кролевецькому повітах Чернігівської губернії, містила дані про 36 таких угод із 171 (21,1%) при оренді землі селянами і 42 угоди із 253 (16,6%) при оренді землі у

селян. Те, що оренда землі селянами явно переважала в цей період її купівлю, засвідчує також порівняння площі орендованих і куплених ними земельних ділянок. Як вже згадувалося вище, у селянській оренді перебувало в цей час не менше 204 тисяч десятин землі. Водночас відомий статистик О. Русов, аналізуючи матеріали земельного перепису 1877 - 1878 рр., наводить такі дані про купівлю землі. Так, сільськими громадами Чернігівської губернії як з надільним землеволодінням, так і тимчасовозобов'язаними селянами (усього 2432 общини і 244246 ревських душ) було куплено додатково до наділів усього 1072 десятин землі. Відповідний показник колишніх державних селян (1710 общин і 316,3 тисячі ревських душ) також був мізерним - лише 1256 десятин²⁰. Отже, у 60 - 70-і роки рядове селянство Чернігівщини вкрай мляво прилучалося до земельного ринку, віддаючи перевагу вигідній для нього оренді землі. Слід гадати, головними дійовими особами на земельному ринку виступали тоді дворяни, великі промисловці, заможні селяни і козаки, а також торгово-промислові товариства, особливо ті, що були пов'язані з прокладанням залізниць.

Ситуація різко змінилася на початку 80-х років XIX ст. Повне переведення селянської маси на викуп відбувалося на фоні остаточного утвердження капіталістичних відносин у господарському і соціальному житті села. В першу чергу, значно зросла чисельність селянських орендарів за рахунок переведення на викуп селянства. З іншого боку, різко погіршились умови тієї самої оренди. «Явище різкого і прогресивного подорожчання землі останнім часом, - зазначали в одному із документів чиновники Київської судової палати з цього приводу, - викликало прагнення землевласників усіма засобами збільшити прибутковість маєтків, з метою економії, перетворюючи на оранку нерідко і вигінну землю, почали самі обробляти можливо більшу кількість землі і віддавати селянам в оренду одну з небагатьох частин гіршої землі, до того ж на вельми невідгінних для них умовах».²¹ Як бачимо, потреби ринку штовхали поміщиків до скорочення орендних площ за рахунок збільшення власного обробітку землі. Потреби того ж ринку змушували також поміщиків через дедалі зростаючу потребу в грошах усе частіше віддавати перевагу передоплаті всієї суми за орендовану землю, тоді як малозабезпечені рядові селяни віддавали перевагу невідгінній поміщикам розстрочковій оплаті. Зрештою, таке становище сприяло масовій появі на Чернігівщині посередників у орендних відносинах у вигляді сільської буржуазії - куркульства. Про це, зокрема, йшлося у звіті чернігівського губернатора С.В. Шаховського міністру внутрішніх справ, датованому жовтнем 1884 року. Останнім часом, повідомляв губернатор, прошарок орендарів у губернії «складається виключно з куркулів... Сплачуючи поміщикові по 5 - 6 крб. за десятину на рік, куркулі отримують за неї із селян по 15, 17 і більше карбованців... Таких прикладів я можу навести дуже багато»²². Під впливом згаданих вище та інших притаманних буржуазному суспільству обставин земельний ринок, в тому числі й на Чернігівщині, помітно розширюється. Дедалі активнішими на ньому стають дії селян-власників, козаків, міщан, селянських та інших товариств і громад. Як і раніше, інтенсивно продавалась земля переважно дворянами. Помітно сприяло цим процесам відкриття Селянського (1882) та Дворянського (1885) поземельних банків. Власне, все це відображено у земельному переписі 1905 року. За даними «Статистики землевладення 1905 года», загальна площа приватного землеволодіння у Чернігівській губернії зросла протягом 1877 - 1905 рр. не менше як на 193 тисячі десятин, куплених переважно власниками-різночинцями²³. За цей же час селянське надільне землеволодіння збільшилось, головним чином через переведення селян на викуп, на 446,2 тис. дес. Водночас землі дворян скоротилися протягом 1862 - 1905 рр. загалом по губернії майже на 600 тисяч десятин²⁴. За даними ЦСК МВС, їхня земельна власність становила у 1905 році понад 789,4 тис. дес.²⁵ (за даними ДОЗ МФ, - майже 960 тисяч десятин²⁶). Землеволодіння решти особистих приватних власників, або фізичних осіб, у 1905 році розподілялось таким чином: духовенство - 20981 дес. (на 4536 дес. менше (-), ніж у 1877 р.), купці й почесні громадяни - 135380 дес. (- 10822 дес.), міщани - 101507 дес. (+ 59166 дес.), селяни-власники - 396607 дес. (+ 343819 дес.) тощо²⁷. Набагато інтенсивніше зростало приватне землеволодіння колективних власників, або юридичних осіб. Протягом 1877 - 1905 рр. воно

збільшилось на Чернігівщині від 7,2 тис. до 353,4 тис. десятин, або майже у 50 разів²⁸. Майже 85 % цієї площі (близько 300 тис. десятин) перебувало у власності селянських товариств та сільських громад²⁹. Загалом же у 1905 році особисте і колективне землеволодіння сільського населення Чернігівської губернії зросло проти показників 1877 року більш як на 643 тисячі десятин. Впадає у вічі відсутність серед особистих приватних власників козаків, яких у межах Чернігівщини було досить багато. Пояснення цьому явищу знаходимо у О.Русова, який одним з перших підмітив, що упорядники земельного перепису 1877 року об'єднали відповідні показники козаків із показниками сільських громад³⁰. Скоріше за все, таким же шляхом пішли й упорядники земельного перепису 1905 року. Звичайно, це до певної міри збіднює земельну статистику ЦСК МВС, оскільки козаки відігравали неабияку роль у житті післяреформеного села взагалі й у розвитку земельного ринку зокрема.

Прослідкувати за еволюцією українського земельного ринку після 1905 року на прикладі Чернігівської губернії певною мірою дозволяють «Матеріали по статистике движения землевладения в России», про які мова йшла вище. В нашому розпорядженні є відповідні статистичні показники за 1906 - 1910 рр., які у зведеному вигляді подані у пропонуваніх нижче таблицях 2 і 3³¹. Із статистичних збірників ДЮЗ МФ до таблиці 2 виокремлені дані про купівлю-продаж землі фізичними особами Чернігівської губернії за вказаний період. Вони свідчать про стабільне скорочення землеволодіння у дворян, духовенства, купців та почесних громадян, міщан, іноземних підданих, також у фізичних осіб, об'єднаних у графі «Інші». Продаж ними землі щороку переважає її купівлю. Особливо великими продовжували залишатись земельні втрати дворянства, які становили загалом за 1906 - 1910 рр. майже 94,4 тис. десятин. Друге місце за цим показником належало купцям та почесним громадянам (- 7,7 тис. дес.), третє - іноземним підданим (- 6,4 тис. дес.). Навпаки, переведення купівлі землі над її продажем спостерігається лише у двох категоріях особистих приватних власників: у селян (+ 21,9 тис. дес.) та козаків і колоністів (+18,3 тис. дес.). Причому в останній з наведених категорій мова йде головним чином про козаків, оскільки колоністів на Чернігівщині проживала дуже мізерна кількість. Привертає увагу помітне підвищення активності селянства на земельному ринку в 1910 році, коли вони придбали понад 19,6 тис. дес. Це становило 58,7% усієї землі, купленої селянами-власниками упродовж 1906 - 1910 рр. Головним чином це пояснюється ходом столипінської аграрної реформи, яка на той час досягла свого апогею. Загалом же спільна земельна власність фізичних осіб скоротилася за вказаний період більш як на 83,1 тис. десятин. Зовсім інша картина спостерігається серед колективних приватних власників, чий показники виділені в окрему таблицю 3. Вони засвідчують невинне зростання перш за все земельної власності селянських товариств (+ 52,5 тис. дес.). Щоправда, слід мати на увазі те, що до такого показника включені і товариства, які умовно можна назвати «фіктивними». Мова йде про те, що досить заможні

Таблиця 2. Купівля-продаж землі у Чернігівській губернії за 1906 - 1910 рр. (фізичні особи)

власники роки	дворяни, чиновники, офіцери	духовенство	купці почесні громадяни	міщани	селяни особисто	козаки колоністи	іноземні піддані	інші фізичні особи
1	2	3	4	5	6	7	8	9
продано 1906 (дес.)	25296,2	215,8	7713,0	2294,0	2082,9	4907,3	2157,1	556,5
куплено	6517,9	53,8	3018,1	1627,0	2154,7	5881,7	4,0	1543,2
різниця (+) (-)	- 18778,3	- 162,0	- 4693,9	-1367,0	+71,8	+974,4	-2153,1	+986,7
продано 1907 (дес.)	36335,1	172,4	5912,4	3256,8	955,2	2582,6	21,1	2412,3
куплено	7518,7	394,0	1650,3	1446,1	1629,5	6523,9	1,4	409,3
різниця (+) (-)	-28816,4	+221,6	-4268,1	-1810,7	+674,3	3941,3	-19,7	2003,0
продано 1908 (дес.)	33877,3	224,1	5484,6	3089,5	3584,7	3712,0	257,9	861,9
куплено	9512,3	85,1	2828,1	1772,2	4034,8	7147,8	4,0	358,1
різниця (+) (-)	-24365,0	-139,0	-2656,5	-1317,3	+450,1	+3435,8	-253,9	-503,8

продано 1909 (дес.)	26107,7	458,9	7505,6	3307,4	1569,5	3325,3	70,5	987,6
куплено	13525,9	187,8	2736,4	2776,8	5978,2	8107,5	9,7	828,9
різниця (+) (-)	-12581,8	-271,1	-4769,2	-530,6	+4408,7	+4782,2	-60,8	-158,7
продано 1910 (дес.)	30779,3	352,4	6238,1	5553,6	3287,4	2493,5	3359,2	502,5
куплено	20935,4	168,7	4968,6	4235,2	19624,2	7651,4	-	508,6
різниця (+) (-)	-9843,9	-183,7	-1269,2	-1318,4	+16336,8	+5157,9	-3959,2	+6,1
продано 1906 - 1910 (дес.)	152395,6	1423,6	32853,7	17501,3	11479,7	17020,7	6465,8	5320,8
куплено	58019,2	889,4	15202,5	11857,3	33421,4	35312,3	19,1	3648,1
різниця (+) (-)	-94385,4	-534,2	-17651,2	-5644,0	+2194,7	+18291,6	-6446,7	-1672,7

селяни, чия індивідуальна купівля землі була обмежена законодавством, нерідко підмовляли за певну винагороду бідніших односельців на створення такого фіктивного товариства. Потім, купивши спільно потрібну земельну ділянку, таке товариство розпадалось, а його «організатор» залишався одноосібним власником придбаної землі. Привертає увагу активна діяльність на земельному ринку юридичних осіб, об'єднаних у графі «Інші». Головним чином це пояснюється

Таблиця 3. Купівля-продаж землі у Чернігівській губернії за 1906-1910 рр. (юридичні особи)

Роки	Власники			
	Селянські товариства	Сільські громади	Різничинні союзи і товариства	Інші юридичні особи
1	2	3	4	5
Продано 1906 (дес.)	443,6	38,0	278,3	770,6
куплено	21154,7	11445,3	1566,0	12837,8
Різниця (+) (-)	+20711,1	+11407,3	+1287,7	+12067,2
Продано 1907 (дес.)	1526,3	17,1	273,0	875,7
куплено	7189,7	2763,5	499,1	24315,1
Різниця (+) (-)	+5663,4	+2746,4	+226,1	+23439,4
Продано 1908 (дес.)	5491,4	2868,4	1710,4	2578,9
куплено	16140,7	1608,9	1800,1	17916,4
Різниця (+) (-)	+10649,3	- 1259,5	+89,7	+15337,5
Продано 1909 (дес.)	2139,5	0,5	307,0	7165,9
куплено	13685,8	336,5	953,8	4318,1
Різниця (+) (-)	+11546,3	+336,0	+46,8	-2847,8
Продано 1910 (дес.)	2266,8	15,9	2170,6	18287,1
куплено	6145,3	858,2	5549,6	4661,2
Різниця (+) (-)	+3878,5	+842,3	+3379,0	-13625,9
Продано 1906- 1910 (дес.)	11867,8	2939,9	4739,3	29678,2
куплено	64316,2	17012,4	10368,6	64048,6
Різниця (+) (-)	+52448,4	+14072,5	+5629,3	+34370,4

посередницькою діяльністю в першу чергу Селянського, а також Дворянського банків та інших кредитних установ, які наприкінці XIX - на початку XX ст. отримали право скуповувати землю для їх наступного продажу. Першу частину такої діяльності банків можна спостерігати за даними таблиці 3 у 1906 - 1908 рр., другу - у 1909 - 1910 рр. Отже, в цьому випадку ми маємо справу з комерційною купівлею та продажем землі. І все ж згадані вище обставини мало впливали на загальну тенденцію до збільшення розмірів землеволодіння в юридичних осіб. Як засвідчують показники таблиці 3, їхня приватна земельна власність на Чернігівщині зростає протягом 1906 - 1910 рр. загалом на 106,5 тисячі десятин.

Отже, як бачимо, наприкінці XIX, і особливо на початку XX ст., Чернігівська губернія перетворюється у важливу складову українського земельного ринку, що неухильно розвивався. Великою мірою це сприяло поступовій ліквідації станового феодального землеволодіння як одного із головних залишків кріпосництва у післяреформений період. Його місце дедалі впевненіше посідало землеволодіння багатостанове, характерне для буржуазної епохи. Як переконує знайомство із статистикою ДОЗ МФ та іншими подібними джерелами, означена щойно тенденція, набуваючи нових рис і розмаху, перманентно тривала до лютого 1917 року, поки не була перервана поваленням самодержавства.

Джерела та література:

1. Дружинин Н.М. Русская деревня на переломе: 1861 - 1880 гг. - М., 1978. - С. 265.
2. Україна і світ: Історія господарства від первісної доби і перших цивілізацій до становлення індустріального суспільства / За заг. ред. Б.Д. Лановика. - К., 1994. - С.271, 366.
3. Ковальченко І.Д., Милов Л.В. Всероссийский аграрный рынок. XVIII - начало XX века: Опыт количественного анализа. - М., 1974. - С. 255.
4. Порш М. Статистика землеволодіння 1905 р. і мобілізація земельної власності в Україні від 1877 до 1905 р. // Україна. - 1907. - Т. Ч. - С. 146 - 180; Рубач М.А. Очерки по истории революционного преобразования отношений на Украине. - К., 1957; Иванов Л.М. Распределение землевладения на Украине накануне революции 1905 - 1907 гг. // Исторические записки (АН СССР). - Вып. 60. - М., 1956. - С. 176 - 214; Теплицкий В.П. Реформа 1861 року і аграрні відносини на Україні (60 - 90-ті роки XIX ст.). - К., 1959; Теличук П.П. Економічні основи аграрної революції на Україні. - К., 1973; Лещенко М. Н. Українське село в революції 1905-1907 рр. - К., 1977; Авраменко А.М. Эволюция земельной собственности на Левобережной Украине (конец XIX - начало XX века): Автореф. дис. ...канд. іст. наук. - М., 1986; Бойко В.М. Реформи державних селян другої половини XIX ст. в Лівобережній Україні: Автореф. дис. ...канд. іст. наук. - Донецьк, 2001 та ін.
5. Домонтович М. Материалы для географии и статистики России: Черниговская губерния. - СПб., 1865; Корвин-Пиотровский К.В. Материалы для истории, этнографии и статистики Черниговской губернии. - Чернигов, 1887; Русов А.А. Нежинский уезд: Статистико-экономическое описание с проектами оценки недвижимых имуществ уезда... - К., 1880; його ж. Межевые сведения о пространстве земельных угодий в дачах Черниговской губернии. - Чернигов, 1896; його ж. Описание Черниговской губернии. - В 2-х томах. - Чернигов, 1898-1899; Щербаков С. Черниговщина накануне революции и в дооктябрьский период 1917 года // Летопись революции. - 1927. - №8. - С. 31-68; Олійник Л., Гора О. Селянський рух на Чернігівщині в 1905-1907 рр. - К., 1959; Шевченко В.М. Вплив черезсмузжя на соціально-економічний розвиток Чернігівської губернії в пореформений період // Проблеми історичного і географічного краєзнавства Чернігівщини. - Чернігів, 1991. - С.22-24; Бойко В.М. Переведення державних селян Чернігівської губернії на викуп // Тези доповідей Міжвузівської науково-практичної конференції. - Чернігів, 1995. - С.218-219; Нікітін Ю.О. Зміни у становищі сільського й міського населення Київської та Чернігівської губерній після селянської та міської реформ 60 - 70 років XIX.: Автореф. дис. ...канд. іст. наук. - К., 2004 та інші.
6. Статистика поземельной собственности и населенных мест Европейской России. - Вып. 1-8. - СПб., 1880-1886; Статистика Российской империи. - Т. 22-23. - Вып.1-46. - СПб., 1892-1909; Статистика землевладения 1905 г.: Свод данных по 50 губерниям Европейской России. - СПб., 1907.
7. Материалы по статистике движения землевладения в России. - Вып. XXI: Купля-продажа земель в Европейской России в 1906 г. - СПб., 1912; Вып. XXII: Купля-продажа земель в Европейской России в 1907 г. - СПб., 1913; Вып. XXIII: Купля-продажа земель в Европейской России в 1908 г. - СПб., 1914; Вып. XXIV: Купля-продажа земель в Европейской России в 1909 г. - СПб., 1915; Вып. XXV: Купля-продажа земель в Европейской России в 1910 г. - Пг., 1917.
8. Ледовская И.В. К историографии крестьянской реформы 1861 г. в губерниях Левобережной Украины. (Вопрос о характеристике изменений надельного землевладения крестьян Черниговской губернии по данным уставных грамот) // Советская историография аграрной истории СССР (до 1917 г.). - Кишинёв, 1978. - С.109.
9. Державний архів Чернігівської області (ДАЧО). - Ф. 127. - Оп. 22. - Спр.1265.- Арк. 6 зв.

10. Шевченко В.М., Герасименко О.В. Століття повстання селян у с. Володькова Дівиця на Чернігівщині 1904 року. - Чернігів, 2004. - С.12.
11. ДАЧО (Філія у м. Ніжині). - Ф. 1120. - Оп.1.- 1862. - Спр.2. - Арк. 1-21.
12. Домонтович М. Названа праця. - С.8.
13. Святловский В.В. Мобилизация земельной собственности в России (1861-1908). - Приложение: Продажа и покупка земель в уездах (вне городов) по 46 губерниям Европейской России за 40-летие 1863-1902 гг. (По данным Сенатских объявлений). - Таблицы 1-4. - СПб., 1911.
14. Дубровский В. Селянські рухи на Україні після 1861 року. - Одеса, 1928. - С.15.
15. Глушко С. З селянських рухів на Чернігівщині 1905 року // Україна. - 1925. - № 4 (14). - С.22
16. ДАЧО. - Ф. 358. - Оп.1. - Спр. 38. - Арк.. 1-4.
17. Шевченко В. М. Землеволодіння і землекористування селян Чернігівської губернії у другій половині XIX ст. // Проблеми історичного і географічного краєзнавства Чернігівщини. - Вип. 2. - Чернігів, 1993. - С.47
18. ДАЧО. - Ф. 358. - Оп.1. - Спр. 38. - Арк. 22 зв. - 23.
19. Шевченко В.М. Рух земельної власності на Чернігівщині у другій половині 70-х - на початку 80-х років XIX ст. (За нотаріальними даними Ніжинського окружного суду) // Література та культура Полісся. - Вип. 29. - Ніжин, 2005. - С. 22.
20. Русов А.А. Описание Черниговской губернии. - Том. 1. - Чернигов, 1898. - С.208.
21. Центральний державний історичний архів у м. Києві (ЦДІАК України). - Ф. 318. - Оп. 1. - Спр. 129. - Арк. 61 зв.
22. Російський державний історичний архів у м. Санкт-Петербурзі (РДІА). - Ф. 1291. - 4-е діловодство. - 1884. - Оп.53.- Спр. 10. - Арк. 6-7.
23. Статистика землевладения 1905 г. - Вып. 47: Черниговская губерния. - СПб., 1906.-С.10-11.
24. Теплицький В. П. Названа праця. - С.200.
25. Статистика землевладения 1905 г. - Вып. 47. - С.10.
26. Материалы по статистике движения землевладения в России. - Вып. XXI. - С.62.
27. Статистика землевладения 1905 г. - Вып. 47. - С.10-13.
28. Там само. - С.12-13.
29. Там само.
30. Русов А.А. Описание Черниговской губернии. - Том. 1. - С.210-211.
31. Таблиці 2 і 3 складено за такими джерелами: Материали по статистике движения землевладения в России. - Вып. XXII.- С.23, 29; Вып. XXIII.-С.23, 29; Вып. XXIV.- С.23, 29; Вып. XXV.- С.23, 29. Підрахунки автора.

